

Концептуализацията на богомилството в българската култура през погледа на полска българистка

(*Haeresis bulgarica*. Grażyna Szwat-Gyłybow. Warszawa, 2005.
Ślawistyczny ośrodek wydawniczy)

Дечка Чавдарова

Богомилството е един от важните концепти на българската култура: на всеки един етап от нейното развитие това явление се „възкресява“ и се осмисля като елемент от българската идентичност. Бихме могли да говорим за „богомилски текст“¹ на българската култура, състоящ се от всички текстове, изграждащи мита за богомилството (литературни, публицистични, философски, литературоведски и др.). Но в българската наука липсва изследване, което да анализира споменатия феномен в неговата цялостност. И ето, такова изследване ни предлага една полска българистка – професор Гражина Шват-Гълъбова от Института по славистика при Полската академия на науките.

Позицията на Гражина Шват-Гълъбова щастливо съчетава външната гледна точка спрямо българската култура, пред която се разкриват неуловими понякога от нас специфики, с дълбокото проникване в същността на идеите и менталитета на чуждата за авторката кул-

тура. Не можем да не изпитаме респект пред ерудицията на изследователката, пред нейната осведоменост в сферите на българската литература, философия, фолклор, история, политика.

Интересът на авторката към богомилството се вписва в актуалната културна ситуация и в актуалната научна парадигма. Вдъхновяващи за Гражина Шват-Гълъбова са идеите на Л. Колаковски за „състезанието на християнската с манихейската традиция“, за „търсенето на варварина“ и „нарушаването на културната затвореност на европейската култура“. За съвременния европеец наистина е значим сблъсъкът между две крайни позиции – погнусата от всичко материално и безусловното приемане на земния свят. Изследователката се опира и на други сериозни трудове за развитието на гностичната мисъл – например на спора на У. Еко с гностицизма. В съответствие с постмодерната концепция за историята Гражина Шват-Гълъбова набелязва „трудността в очер-

¹ Терминът е по подобие на създадения от руските семиотици термин „петербургски текст“.

таването на границите между факт и фабула“ в изследванията за мястото на гнозиса в историята на културата, „надинтерпретацията както на самите факти, така и на разказите, напластявани около тях през вековете“. Тези наблюдения са в съзвучие с концептологията, която изследва именно напластяванията на значения върху определено понятие, или „обрастването“ му със значения в историята на културата. Размиването на границите между факт и фабула полската изследователка свързва с актуалното състояние на мисленето – представата за културата като „сфера на хаоса“ – и изразява своята позиция за постмодерното „възхищение от културния релативизъм“, отчитайки „човешката потребност от подкрепа на света“.

Изборът на темата за богомилството самата авторка мотивира и с интереса към културната различност, определяйки българската култура като „далечна и близка“. Усещането за „другост“ на еретическото учение бихме могли да свържем с ракурса на полската култура, на която е присъща доминантата на християнската догматика. Когато оценява българския „идентификационен дискурс, разкъсващ се между вярата и гнозиса“, полската изследователка поставя въпрос, над който българинът би могъл и да не се замисли: „Защо българската интелигенция, търсеща начин за вписване на българина в модерния свят, възприема кирило-методиевата традиция за недостатъчна?“. Като забелязва, че „българите не отхвърлят нито една част от своето културно наследство“, авторката насочва към корекциите

на автопортрета на българина в българската национална история, включващи устойчива реинтерпретация на богомилството. Тя не дава еднозначен отговор на въпроса за константния интерес към богомилството у българската интелигенция, а предлага две възможни обяснения: търсене на хомеопатичен антидот срещу страха от модернизацията или обратното – исторически обусловената религиозна несигурност на българите постига по този начин своята ценност в секуларизиращия се свят?

В уводната част на своя труд Гражина Шват-Гълъбова изяснява и научната си терминология, дефинирайки термините „мит“ и „място на паметта“ в своя научен дискурс. Богомилството се оценява като своеобразно „място на паметта“ в българската култура.

Тъй като обект на изследването е концептуализацията на богомилството от Средновековието до наши дни, а не самото учение, Гражина Шват Гълъбова включва в своя труд „елементарен разказ“ за историческото богомилство, който се опира на изследванията на познавачите – български и чужди (Й. Иванов, Д. Ангелов, Дм. Оболенский, съвременни тълкувания на наследството на богомилите – полския превод на „Религията на катарите“ на Ж. Дюверноа), както и на средновековни текстове („Беседата против богомилите“ на Презвитер Козма, житието на Теодосий Търновски). Изследователката заема своя позиция спрямо някои съвременни интерпретации, оценявайки критично инструменталната трактовка на темата за богомилите. В своя коментар на космологи-

ята на богомилите авторката изяснява отношението си към историографията – като „източник на актуална информация, но и като обект на изследване на културното съзнание на историографите“. Възможност за преодоляване на пораждащата се от тази двойственост трудност тя открива в съвременното историографско мислене, в „доминирането на наративната стихия в историческите съчинения, в която самото приемане на нещо като факт се превръща в акт на интерпретация“. Тази постмодерна концепция за историята е особено важна за изследователката, защото във фокуса на нейния анализ са именно разказите, които богомилството генерира в историята на българската култура².

Основната част на труда се състои от четири части, посветени на отделните етапи от концептуализацията на богомилството в българската култура, или на различните типове разкази за този феномен.

Първата глава обхваща историческия наратив за богомилството в периода 1762–1944 г. В този наратив се открояват два подхода (две гледни точки): представата за негативното влияние на богомилството върху българското мислене (Ян Гжегожевски, К. Иречек) и идеята на Паисий за православно българско съзнание. В своя коментар на историософската концепция на Паисий изследователката влиза в диалог с българските учени, ин-

терпретиращи компенсаторния мит в „Историята“ на Паисий – травмата в българското мислене (Ал. Кьосев), комплекса за малоченност, европейските стереотипи на българина (М. Тодорова) и очертава двойственото отношение към европейската цивилизация в българската култура в процеса на изграждането на българската идентичност: обожествяване на Запада, погнуса от собствената традиция – и неприемане на европейското. Наред с това авторката излиза извън тези граници и вписва българската рефлексия върху дилемата ние – Европа в по-широкия контекст на съвременните интерпретации на съотношението между национална свързаност и цивилизационна принадлежност, мит и история, като привлича идеите на полски учени (Ян Киеневич, М. Бобровница). Посочвайки „списъка на липсите“ в историята на Паисий и компенсаторното възраждане на „славното минало“, Гражина Шват-Гълъбова подчертава употребата както на историята, така и на мита в колективната национална памет. Акцентът върху митологизацията на националната история намира израз в самия научен език: „ретуш“, „селекция“, „спекулация“, „митологеми“.

Разсъжденията върху формирането на колективната памет и изграждането на автопортрета на българина продължават с изясняване на мястото на богомилството в те-

² По тази причина извън обсега на научния интерес ще останат тезите на някои лингвисти за наличието на „жива“ богомилска традиция – вж. напр. Т. Балкански. Българите и българското от другата страна на Дунав (Влашко, Молдова, Трансилвания и Банат). В светлината на езиковата археология. Етнос. Език. Етнотимия. Ономастика. Просопография. Велико Търново, „Знак“ 94, 2010.

зи процеси. Като приема иронията на Р. Даскалов към подчертаването ту на прабългарското, ту на славянското, ту на тракийския елемент в интерпретацията на българския национален характер, авторката откроява тези черти на богомилството, които позволяват свързването му и с трите елемента (механизмът на тези връзки е представен в таблица). Особено важен за мен е изводът, че портретът на българина има характера на Янус, тъй като той потвърждава собствено то ми впечатление за сходството между българската и руската култура въз основа на тяхната културна граничност (въплъщение на идеята за „двуликкия Янус“ откриват в герба на Русия – двуглавия орел). В труда на Гражина Шват-Гълъбова двойственото отношение към богомилството в българските историософски самоидентификации се илюстрира в параграфите, представящи идеите за богомилството като пречка на прогреса (М. Дринов, Р. Каролев, Ив. Вазов, П. Мутафчиев) и стимулатор на прогреса (положителния образ на богомилството в учебниците от началото на XX век, съчиненията на Н. Филипов, Й. Иванов, И. Клинчаров, Ст. Чилингиров, Д. Благоев, А. Страшимиров, Н. Шейтанов, Ст. Загорчинов). Показва се и съчетанието на двете гледни точки в концепцията на даден автор (например Д. Панчов³). Самото изброяване показва доминирането на втората

идея, на митологизиращата стихия в осмислянето на богомилството. При това полската изследователка съумява да разкрие различните мирогледни основи и различната мотивировка на апологията на явлениято: утвърждаване на демократичните ценности, преодоляване на националния комплекс за малочисленост чрез подчертаване на влиянието на българската култура върху европейската („и ний сме дали нещо на светът“), антиклерикализъм и хуманизъм, ницшеанство и национален месианизъм (великобългарска идея), утопични нагласи (борба със злото и изграждане на щастлив свят).

Във втората част се проследяват „окултистичните опити за възкресяване на богомилството“ в българската култура, които авторката вписва в универсалните тенденции на западната цивилизация, месианистичните движения, тъй като по екзотиката и бягството от омръзналите догми, интереса към древните мистерии и езотеричните движения, модата на окултизма. Корпусът от български образци на тази тенденция включва теософското и бахсийското общество от XX век и особено творчеството на Н. Райнов. Авторката не само коментира и оценява съществуващите интерпретации на Райнов (на Вл. Трендафилов, Е. Сугарев и др.⁴) когато засяга мита за Боян Мага – тя привежда западни философски изследвания за фигу-

³ В текста името се изписва като Младен Панчов, а при цитирането – като Д. М. Панчов.

⁴ За интереса към образа на богомилството у Н. Райнов говорят и някои непубликувани изследвания, като дипломната работа на Елена Христова <<„Богомилски легенди“ на Н. Райнов и богомилското движение>> от 2005 г. под ръководството на проф. Хр. Трендафилов.

рата на мага и по такъв начин осмисля българската специфика отново в европейски контекст. Следвайки диахронния подход към окултната традиция, Гражина Шват-Гълъбова проследява нейното развитие до наши дни (сп. „Житно зърно“ от 2000–2001 г., Епископ Симеон), при което привлича като обект на своя анализ и маргинални, дори куриозни явления, симптоматични за устойчивостта на мита, за функционирането му на различни нива в българската култура (фалшификата на А. Глогов, Йоло Денев). Особено ценна е асоциацията на мита за богомилството със софиологията в християнската концепция и руския Сребърен век (авторката се опира на трудове на полски и български изследователи – православния свещеник Х. Папроцки, Н. Димитрова)⁵.

Значимо място е отредено в тази глава на учението на П. Дънов, на източниците на това учение (методистите, розенкройцерите, теософите, Е. Блаватска) и неговата същност (месианските идеи за мисията на българския народ и българския език). Ренесансът на Дънов в наше време е обяснен с „търсене на съответстващо на общността място в глобалния свят“.

Особено приносно е включването на социалистическия дискурс сред моделите на концептуализация и митологизация на богомилството. Наблюденията на Гражина Шват-Гълъбова не само допълват представата за богомилския мит като елемент от автопортрета на

българина, но хвърлят светлина върху спецификата на социалистическата идеология от гледна точка на употребата на националната митология. Изяснява се въпросът защо богомилството е необходимо на властта в социалистическата епоха, как се подчертава ролята му на антифеодално въстание, как историсофията и литературата доизграждат и доутвърждават богомилския мит (Д. Ангелов, В. Мутафчиева, Ив. Богданов, Вл. Топенчаров). Особено внимание е отделено на идеите на Л. Живкова и техния генезис – Блаватска, Ръорих, индийската философия. Именно устойчивостта на мита за богомилството в българската култура може да обясни появата на споменатото явление – един екзотичен феномен в рамките на социалистическата култура.

Наблюденията над представителни творби на българската литература от времето на социализма доразкриват възможностите за привличане на богомилския мит за осмислянето на актуалната политическа ситуация, при което се проявява неговата двойствена същност: движение на истински отдадените на вярата – или проява на манипулация на обществото. Подробно са анализирани произведенията на Ст. Цанев („Процесът против богомилите“), Бл. Димитрова („Богомилката“), Е. Станев („Легенда за Сибин“ и „Антихрист“).

Анализът на произведенията на Ст. Цанев насочва към присъщите на този писател политически

⁵ Бихме могли да добавим, че концепцията за царството на тъмнината и царството на светлината намира място в поезията на М. Цветаева.

алегории, чрез които се утвърждават с помощта на езоповия език ценността на реакцията срещу властта, фигурата на пророка, Учителя, поета, свободата на творческия акт. „Богомилката“ на Бл. Димитрова се оценява като реплика на Ст. Цанев, като <<собствена интерпретация на комунистическите обесии на тема „богомилство“, включваща както сближаване на богомилството с комунизма, така и компрометиране на утопията за „светлото бъдеще“>>. Вниманието на изследователката е насочено към интерпретация на богомилството от гледна точка на феминистичната концепция, във връзка с което се поставя въпросът: „Дали историята на Блага Димитрова е суплемент (допълнение) към патриархалния разказ“. За отговора на въпроса „защо свободата получава образа на българска еретичка?“ се привличат и актуални полски научни идеи за жената и „духа на другостта“ (например тезата на полската специалистка по теория на литературата М. Янион за отъждествяване на революцията с жената). Разкривайки източниците на художествените идеи на българската авторка, изследователката демонстрира своите дълбоки познания в областта на фолклора, тракийската митология, православната иконография, езотериката, литературната традиция. Нейната интерпретация съчетава широтата на погледа, прекрачващ непрекъснато границите на литературата, с дълбочина на литературния анализ, съдържащ наблюдения над името на героинята (Смарайда) и връзката му с Есмералда на Юго, над символиката на

смарагда, фолклорния образ на „слънчевата невеста“, теософските идеи за „децата на слънцето“, символиката на змията в херметичната традиция. Ценността на творбата на Бл. Димитрова се подчертава чрез съотнасянето на нейните идеи с модерния индивидуализъм, чувството за самота, метафизическия песимизъм.

Анализът на романа на Е. Станев „Легенда за Сибин“ изяснява връзката между търсения по времето на Живков мит за прабългарина като доминанта на националния характер и богомилските идеи (богомила-еретик и прабългарина-езичник) – мит, нужен на комунистическата пропаганда. Като открива устойчива корекция на автопортрета на българина в периода между войните, изследователката изяснява особеното място на Ем. Станев в този контекст – идеите, отвеждащи към орфическата традиция, архетипната София (Каломея). В образа на Сибин е видян „последен привърженик на Тангра и пръв български бунтовник“, възплъщение на литературния мит за българина скептик, странник, който се лута в света, изоставен от Бога. В романа „Антихрист“ се открива не само възплъщение на автопортрета на българина, но и „духовната биография на модерния човек“. Коментарът откроява традициите, важни за българската душевност: „високата християнска мистика, народния неогнозис в различните му еретични прояви и арелигиозния хуманизъм на освободения от догмите разум“. Външната гледна точка на изследователката ѝ дава възможност да стигне до извода, че „автобиографич-

ните разкази от този тип (като в романа на Е. Станев) не са познати на православната традиция, но са чести в латинската“ (в подкрепа на това се цитира труд, посветен на исихазма). Рефлексията на Е. Станев над националната история се свързва с търсенето на корените на нихилизма в религията и гнозиса и отрицанието на византийската традиция.

Четвъртата част на труда обхваща съвременния етап в концептуализацията на богомилството – периода на New Age и постмодернизма – чиито характерни черти са отварянето към Запада, новата рефлексия над националната идентичност, повтаряща на друго ниво тази отпреди 100 г. Като влиза в диалог със съвременните български опити за национална самоидентификация, Гражина Шват-Гълбова отчита, че „в съвременната ситуация на културен релативизъм българската култура намира собствени дилеми и фрустрации“, при които богомилството отново се оказва потърсено. Обзорът на текстовете, употребяващи богомилството за целите на сегашните утопии и митологизации, обхваща както религиозни, философски и публицистични съчинения, така и литературни произведения. В новия тип български апокрифи, една от реализациите на които се открива в книгата на Боян Обретенов „Пред прага на Месията...“, се улавя ориентацията към масовото съзнание.

В текста на Гражина Шват-Гълбова плодотворно се преплитат автопортретът на българина с образа, възникващ в съзнанието на носителя на чуждата култура. Пред

външния поглед се разкриват по особен начин комплексите на българския менталитет, езическият дух, бунтът против догмите, компенсаторното митотворчество. Българската специфика е осмислена през съвременните идеи за „сблъсъка на цивилизациите“ (Хънтингтън), при което се оказва, че „българите не принадлежат изцяло към нито една от цивилизациите“. Тази специфика се разкрива и при съпоставката с други балкански култури – така например носталгията по миналото, чиито различни прояви се улавят у модерните Пенчо Славейков и у Тончо Жечев, се сравнява със сръбския мит за варварина-гений (като се прави уговорка, че в Сърбия той е изразен по-ярко).

Когато коментира мита за мястото на българина в Средновековна Европа, съдържащ концепта „варварство“, изследователката отново проявява способността си да сближава текстовете от различни нива на българската култура, с различна жанрова, естетическа и идеологическа природа – така една от проявите на споменатия мит се оказва и речта на Г. Димитров пред Лайпцигския процес.

Поредната митологизация на неоманихейския гнозис Гражина Шват-Гълбова открива в творчеството на А. Дончев. В книгата „Странният рицар на свещената книга“ се улавя предимно антикаталическа и в по-малка степен антиправославна тенденция. Като откроява синкретичната духовност, подсказана чрез отъждествяване на образите на Христос, Орфей и поп Богомил, изследователката поставя и проблема за рецепцията – ори-

ентацията към читател „с нагласа за дешифриране на културния код“, към който отправя авторът. Тя свързва художествената концепция в книгата на А. Дончев с идеите на New Age – „срещата на астрологията с пантеизма и холистичната концепция за света“. Въвеждайки западната гледна точка за тази тенденция (М. Лакроа), авторката насочва към тоталитарните аспирации, които са ѝ присъщи („отрицание на идеала за свободния и мислещ човек“).

Като антипод на книгата на А. Дончев Гражина Шват-Гълъбов определя романа на Вл. Зарев „Поп Богомил и съвършенството на страха“ от 1998 г. Творбата на този български автор също се вписва от авторката в общеевропейски контекст – в дискусиата за гностическите традиции, за наследството на катарите (Ж. Дюверноа). Концептуализацията на богомилството у Вл. Зарев, съдържаща въпроса за *condition bulgarica* (по определението на Гражина Шват-Гълъбова) се оценява като деконструкция на мита. Анализирайки авантюрно-криминалната интрига в произведението, както и мотива за лабиринта в библиотеката, изследователката определя натрапващото се сходство с романа на У. Еко като „иронична перифраза на творбата на италианския писател“ – а това пък я насочва към постмодерния контекст (идеята за относителността на ценностите). Детайлният анализ на митологичните архетипове в произведението и в този случай демонстрира способността за дешифриране на фолклорната, митологичната, православната, гностическата символика, семиотичния усет.

Наблюденията над творбата насочват изследователката към извода, че „Зарев не остава при баналната диагноза за вътрешния разлом на българската култура, а се опитва да запълни празнотите“.

Другата илюстрация на концептуализацията на богомилството в българската литература от посткомунистическия период представлява книгата на Ст. Цанев „Мравките и боговете“. Осмислянето на краха на националната държава и на комунизма, намиращо според изследователката еднозначен израз в произведението на българския писател, е оценено през призмата на съвременната полска хуманитаристика (Б. Бачко, Л. Колаковски). Като анализира преоценката на понятията прабългарско, християнско, езическо, рефлексията над причините за моралната деградация и същността на властта и държавата, идеята за краха на утопиите, изследователката стига до извода за същността на *homo bulgaricus historicus*: „антикартезиански меланхоличен субект, който изпитва погнуса от луциферичния модератор на историята – държавата“. Създаденият от Ст. Цанев автопортрет на българина извиква у Гражина Шват-Гълъбова обобщения за българската история, разрушаващи мита за 13-вековния възход на българската държава – „1300 години самота в условията на пълна имплозия на смисъла“.

В заключението на работата изследователката тематизира собствената си позиция спрямо употребата на богомилството в българската култура – позиция на носител на чужда култура – като се опира на идеята на Гадамер, че „ин-

терпретаторът има съзнанието за среща с чужда традиция, към която не принадлежи, или която не може да приеме безусловно“. Важна за концепцията на труда се оказва и представата на Гадамер, че текстовете от периферията на културата могат да кажат нещо значимо за нея. Обект на заключителния коментар е и обемът на анализирания материал, появата на някои текстове, когато работата върху темата е започнала. В съзнанието на авторката този факт потвърждава убеждението, че тя е засегнала „живо“ явление.

Увлечението по даден проблем би могло да остави извън вниманието на учения определени явления, които не се вписват в него. При Гражина Шват-Гълъбова това не се случва, тъй като тя отчита коректно и идеите, които се противопоставят на анализирания мит (например полемиката на Вл. Трендафилов с А. Дончев и Вл. Зарев от рационалистични позиции).

Заключението съдържа изводи и за самия термин „мит“. Избягването на термина (въпреки отбелязването на митотворчески тенденции) се аргументира с това, че митът се възприема от общността, докато митотворчеството може да служи за манипулацията на масовото съзнание.

Устойчивата концептуализация и оценностяване на богомилството изследователката свързва с търсенето на отговор на въпроса „Защо сме такива?“, с „неутолимата потребност на българската интелигенция да подреди знанието за своя народ според ясно разпознаваем образец“. Като отбелязва сложната съдба на българската култура – съ-

четаването на елементи на езичество, християнство, гностически дуализъм, ислям, юдаизъм, просветителски рационализъм – и коментира противоречивите оценки на този феномен, авторката не прави еднозначен извод за резултата от него в българския национален характер: религиозна индиферентност – или толерантност, самостоятелност на мисленето.

В заключението се уточнява, че на богомилството не се приписва централно място в българската културна традиция, макар че то е в центъра на научното внимание. Основание за изследователския фокус именно към богомилството е наблюдението, че богомилството се превръща в „лакмусова хартия за българската интелигенция“ в нейния стремеж да определи своя мироглед: търсенето на връзката на българската култура с европейската цивилизация, утоляването на потребността от уважение към собствената традиция, преодоляване на комплекса за провинциализъм, предпазване от гностическия nihilism. Според извода на изследователката, в българското мислене се сблъскват два автостереотипа: на православния българин-патриот и на вечния еретик.

В изводите се обръща особено внимание на мита за „кръстопътния човек“, намерил израз в съчиненията на Анани Стойнев и Марко Семов, както и на ироничната демитологизация на мисловните клишета от този род в „Българския модел“ на Станислав Стратиев. Важно е наблюдението, че „традицията проявява своето съществуване и в демитологизиращите текстове“. Връщането към мистич-

ния мироглед, типичен за гнозиса, в произведенията на Вл. Зарев, А. Дончев и Ст. Цанев след 1989 г. се оценява като вярност на традициите на собствената култура, въпреки интерпретацията в духа на постмодернизма.

Накрая се предлага обяснение на упоритото съществуване на богомилството в българската културна памет с помощта на инструментариума на съвременната културология, опираща се от своя страна на Фройд (Ф. Анкерсмит). В резултат богомилството се определя като „плод на напрежението между доброволната амнезия и анамнезиса, които говорят повече за съвременните ценности, отколкото за самия обект на интереса“. Всъщност в рефлексията над съвременните ценности е патосът на целия труд на Гражина Шват-Гълъбова.

Не се съмнявам, че книгата на полската българистка ще намери у

нас много читатели и ще предизвика плодотворен научен диалог. Настоящата рецензия на неспециалист по проблемите на богомилството открие в нея това, което може да заинтересува всеки хуманитарист с интерес към концептологията и националната митология. Специалисти от различни области (медиалисти, литературоведи-българисти, културолози, историци) навярно ще открият и други неща, ще направят своя оценка на приноса на труда или ще влязат в спор с неговия автор по определени въпроси. Вярвам, че ще се появят и други отзиви, още повече след като стана факт публикуването на българския превод на книгата (Гражина Шват-Гълъбова. *Haeresis bulgarica в българското културно съзнание на XIX и XX век*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София, 2010. Превод: Вера Деянова и Грета Коминек.).